



**In het  
voetspoor  
van de  
Komende**

**De theologie van  
Erik Borgman**

*Stephan van Erp &  
Anton Milh (red.)*

IN HET VOETSPoor VAN DE KOMENDE

*In het voetspoor  
van de Komende*

DE THEOLOGIE  
VAN ERIK BORGMAN

*Stephan van Erp & Anton Milh (red.)*

Vormgeving omslag: Peter Kortleve, Shortlife.nl  
Vormgeving binnenwerk: Elgraphic  
Afbeelding omslag: Alfonse Borysewicz, Good Friday

ISBN 978 90 435 4199 2  
ISBN 978 90 435 4200 5 (e-book)  
NUR 700

[www.kokboekencentrum.nl](http://www.kokboekencentrum.nl)

© 2024 KokBoekencentrum Uitgevers, Utrecht

Alle rechten voorbehouden.

KokBoekencentrum Uitgevers vindt het belangrijk om op milieuvriendelijke en verantwoorde wijze met natuurlijke bronnen om te gaan. Bij de productie van het papieren boek van deze titel is daarom gebruikgemaakt van papier waarvan het zeker is dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid.

## INHOUDSOPGAVE

Ten geleide <i>Stephan van Erp en Anton Milh</i>	9
Over de auteurs	15
Het seculiere experiment opzeggen Nicolaas van Cusa als wegwijzer uit de huidige crisis <i>Erik Borgman</i>	21
<b>I. “Theologie denkt wat geloof leeft” De aard van de theologie</b>	
Woord vooraf Een cultuurkritische en vrome theoloog <i>Mgr. Gerard de Korte</i>	39
“Niets is gezegd voor het uitgedroomd werd in woorden” Rondzingende aantekeningen bij het lezen in Erik Borgman <i>Willem Jan Otten</i>	42
Godsontmoeting, gehoorzaamheid en genade Christologie als cultuurtheologie <i>Stephan van Erp</i>	48

Gods grammatica laten spreken Borgman en de Bijbel <i>Patrick Chatelion Counet</i>	68
Ons laten vinden God als onderzoeksprogramma <i>Joris Geldhof</i>	85
Voorbij de ecclesiologie Naar een kerkelijke theologie <i>Sjoerd Mulder</i>	100
In de marge van woorden Waar theologie en poëzie elkaar kruisen <i>Lea Verstricht</i>	120
De presentie van een afwezigheid Een eschatologie van beneden <i>Anton Lingier</i>	132
Ruimte scheppen in de tijd, ruimte scheppen voor de mens De rol van de theoloog in de kerk <i>Rik Torfs</i>	154

## **II. “Bijdragen aan het geheel van ontvangen en geven” De publieke rol van kerk en theologie**

Woord vooraf Over wat moet worden geborgd <i>Wim van de Donk</i>	167
Kroniek van een theologische zoektocht Erik Borgman en <i>Tijdschrift voor Theologie</i> <i>Leo Kenis</i>	173
Zoeken naar de bevrijdende God op onverwachte plaatsen De bevrijdingstheologie van Erik Borgman <i>Jorge E. Castillo Guerra</i>	211

De eigen wijsheid van de theoloog <i>Alle dingen nieuw</i> in een seculier tijdperk <i>Anton van Harskamp</i>	228
Elke mens is een icoon van God De strijd om de enkeling in de politieke theologie <i>Theo W.A. de Wit</i>	244
Genealogie van de bezittende/bezettende mens Bijdrage aan een theologie van de ont-eigening <i>Willem Schinkel</i>	262
Visitatio Christi Actie en contemplatie in Mattheüs 22,33-46 <i>Yves De Maeseneer</i>	285
Bron voor een toekomstige cultuur De islam als teken van Gods humanisme <i>Pim Valkenberg</i>	305
De school als heilige plaats Twee visies op de toekomst van het katholiek onderwijs <i>Lieven Boeve</i>	317

### **III. “Het vragen om Gods wijsheid is de gemeenschap met haar” Dominicaans leven**

Woord vooraf Het enthousiasme van een dominicaans theoloog <i>Didier Croonenberghs en René Dinklo</i>	339
Vertolken van verlangen Erik Borgman over dominicaanse spiritualiteit <i>Anton Milh</i>	341
De barst en het licht Thomas van Aquino en <i>Alle dingen nieuw</i> <i>Stefan Mangnus</i>	358

'Kruis'-tochtgenoten Erik Borgman en Catharina van Siena <i>M. Catharina Al</i>	369
Heiligheid in de marge Martín de Porres, Juan Macías, Rosa van Lima en Teresa Chicaba <i>Dorry de Beijer</i>	381
Borgmans Schillebeeckx Beschouwingen over een biografie <i>Brian Heffernan</i>	391
De kunst om in onorde te leven Over de aard van dominicaanse politieke theologie <i>Richard Steenvoorde</i>	408
Ruimte van hoop Over het Huis van Dominicus <i>Hermen van Dorp</i>	419
<b>iv. Bibliografie van Erik Borgman 1982-2023</b>	435



## TEN GELEIDE

De theologie van Erik Borgman heeft een bijzondere plaats in de recente ontwikkelingen van de Nederlandstalige katholieke theologie. Sinds zijn studie in Nijmegen heeft Borgman zich ingespannen om zowel voor een academisch als voor een breder, vaak kerkelijk georiënteerd publiek te spreken en te schrijven. Dat heeft hij consequent volgehouden en in verschillende kringen oogstte hij hiervoor lof en waardering. Die erkenning viel hem niet altijd ten deel in zijn professionele werkkring. Vanwege kerkelijke bezwaren kreeg hij in de jaren tachtig geen aanstelling als docent systematische theologie aan de toenmalige Katholieke Universiteit Nijmegen. Borgman werd hierop door de dominicanen in staat gesteld studie te verrichten naar het leven en werk van Edward Schillebeeckx.

9

Ondertussen werkte Borgman na de publicatie van zijn doctoraats-thesis over de bevrijdingstheologie gestaag door aan zijn eigen theologie. De eerste vruchten daarvan zijn te lezen in *Alexamenos aanbidt zijn God: Theologische essays voor sceptische lezers* (1994). De keuze voor het genre van het essay was doelbewust en paste volgens hem volledig bij het tijdsgewricht, waarin de theologie niet anders dan fragmentarisch kon zijn. De auteurs die hij in *Alexamenos* de revue laat passeren zeggen veel over zijn eigen theologie: naast katholieke auteurs, de bevrijdingstheoloog Gustavo Gutiérrez en natuurlijk Schillebeeckx, bespreekt hij ook Karl Barth en K.H. Miskotte. Dit zorgde ervoor dat hij voortaan ook veel protestanten onder zijn lezers heeft, maar het maakt ook duidelijk dat de invloeden op Borgmans theologie veelzijdig en niet altijd de meest voor de hand liggende zijn.

Aan het einde van de jaren negentig publiceerde hij de biografie *Edward Schillebeeckx: een theoloog in zijn geschiedenis*. Deel I: Een katho-

lieke cultuurtheologie (1914-1965). Het is een indrukwekkende kroniek van de katholieke theologie in de twintigste eeuw tot het einde van het Tweede Vaticaans Concilie. Borgmans eigen interesse in een theologie die midden in de cultuur staat maar tegelijkertijd volop van en voor de kerk is, komt in deze biografie duidelijk naar voren. Eind jaren negentig besloot hij zich definitief te verbinden met de orde der predikers en werd lekendominicaan. Hij schreef er een boekje over, *Dominicaanse spiritualiteit: Een verkenning* (2000), dat ook in het Engels werd vertaald.

In Nijmegen kreeg hij uiteindelijk dan toch een aanstelling aan de universiteit, waar hij werkte aan het Heyendaal Instituut, een campusbreed onderzoeksinstituut voor theologie en interdisciplinariteit. Hij volgde er zijn promotor Hermann Häring op als directeur. Ondertussen werd in Nijmegen een faculteit religiewetenschappen opgericht wat Borgman ertoe bracht zich in zijn theologie voornamelijk bezig te houden met de andere wetenschappen en in het bijzonder de religiewetenschappen. Hieruit vloeit zijn *Metamorfosen: Over religie en cultuur* (2006) voort, opnieuw een verzameling essays, onderverdeeld in 'theoretische verkenningen', 'maatschappelijke omzwervingen' en 'uitgelokte belijdenissen'. Het boek markeert het einde van de secularisatiethese en Borgman legt erin uit wat hij verstaat onder de toentertijd veelvuldig gehoorde uitspraak dat religie terug is, maar in nieuwe gedaanten.

10

In tegenstelling tot anderen die de theologie achter zich wilden laten om die gedaanteverandering van de religie te bestuderen in andere religieuze tradities en fenomenen die 'religieus' konden worden genoemd, koos Borgman vanaf dat moment nadrukkelijker voor de theologie. Hij beschouwde religieuze transformatie vooral als iets wat inherent is aan het christendom. In 2007 werd hij in Tilburg benoemd als hoogleraar theologie van de religie, in het bijzonder het christendom. Bij zijn aantreden publiceerde hij een uitgebreide versie van zijn inaugurale rede in '*... want de plaats waarop je staat is heilige grond*': *God als onderzoeksprogramma* (2008). Hierin ontvouwt hij het grondplan van een theologie die de religieuze uitdagingen van de tijd, zoals hij ze had verkend in *Metamorfosen*, serieus neemt. Hij opteert voor een theologiebeoefening die zich vrij kan bewegen tussen de wetenschappen, waar de theologie nieuwe bronnen kan vinden voor haar onderzoek naar de waarheid en naar God. Uit dat onderzoeksprogramma komen twee boekpublicaties voort, opnieuw verzamelingen van essays. Het eerste gaat over publieke theologie als antwoord op de

gedaanteverandering van de religie in de eenentwintigste eeuw: *Overlopen naar de barbaren: Het publieke belang van religie en christendom* (2009). In het tweede, *Wortelen in vaste grond: Een cultuurtheologisch essay* (2009) reageert Borgman op de ontvullende constatering dat Nederlandse katholieken geen gezamenlijke visie hebben op de katholieke traditie. Het is het begin van een fase in zijn theologie die meer dan tevoren apologetisch en expliciet getuigend is.

In Tilburg greep Borgman de kans om zich bezig te houden met de sociale leer van de kerk, een intellectuele traditie die goed past bij de geschiedenis van de Tilburgse universiteit. Als directeur van het Cobbenhagen Centrum publiceerde hij twee visieteksten over de opdracht van de katholieke universiteit, in *Met het oog op goed leven: Cobbenhagen en onze universitaire cultuur* (2011) en *Een tempel voor de waarheid* (2018). In deze periode zijn de centrale thema's in zijn theologie de rol van de kerk in de samenleving, en de missie die een individuele gelovige in en vanuit de kerk heeft. Dit tot verbazing van sommigen die meenden dat een dergelijke focus noch bij de academische kritische distantie hoort, noch bij een cultuur die door en door seculier is en waarin de kerk door aanklachten van wanbeheer en misbruik bij velen in diskrediet is geraakt.

Juist in die periode schrijft Borgman zijn 'liefdesverklaring' *Waar blijft de kerk? Gedachten over opbouw in tijden van afbraak* (2015), zijn meest kerkelijke boek. Kort daarop volgt *Leven van wat komt: Een katholiek uitzicht op de samenleving* (2017), waarin hij een contemplatieve visie ontvouwt op sociaal-politieke thema's: migratie, ecologie, zorg, economie en onderwijs. Het is zijn sterkst maatschappelijk betrokken werk, waarin hij laat zien dat een theologie die in gesprek gaat met cultuur en wetenschap ook daadwerkelijk een overtuigende gesprekspartner kan zijn voor mensen in de sociale dienstverlening. In hetzelfde jaar publiceert hij *Zielen winnen: Op zoek naar kerk buiten de gebaande paden* (2017), met korte overwegingen en preken, die een inzicht bieden in Eriks persoonlijke geloof, en allemaal geschreven zijn als vormen van prediking, waarin hij zijn 'geloofsbrieven' open en kwetsbaar met de lezers deelt.

In 2020 publiceert hij het eerste deel van een beoogde vierdelige systematische theologie, *Alle dingen nieuw: Een theologische visie voor de 21ste eeuw. Inleiding en Invocatio* (2020). Het is een duizelingwekkende reis langs literatuur, kunst en spirituele voorbeelden die voor Borgman tochtgenoten zijn bij het vormgeven van geloof en theologie. De stijl is poëtisch en getuigend, de structuur een nieuw soort *summa theologiae*,

en dit alles ten dienste van wat in het Bijbelboek Openbaring is aangezegd: “Zie, Ik maak alle dingen nieuw” (Opb 21,5). Het gaat er hem om te wijzen op sporen van die belofte die aanwezig zijn in de wereld en de mensen om ons heen, zodat het heden in het licht van Gods toekomst kan worden gezien. Met *Alle dingen nieuw* wil hij “te zeggen krijgen wat wij zelf niet begrijpen, maar dat zich aan ons te kennen geeft en ons langs wegen leidt die wij niet kennen, en die aldus onze liefde wekt – en van daaruit ons geloof en onze hoop”.

Deze bundel verschijnt bij het emeritaat van Erik Borgman als hoogleraar publieke theologie aan de Universiteit van Tilburg en opent met een programmatische tekst van zijn eigen hand. Hierna volgen drie delen die voor het verstaan van zijn theologie van fundamenteel belang zijn: I. De aard van de theologie; II. De publieke rol van kerk en theologie; en III. Dominicaans leven. Elk van de drie delen wordt vergezeld van een Woord vooraf, van respectievelijk Mgr. Gerard de Korte, bisschop van 's-Hertogenbosch, Wim van de Donk, rector van de universiteit van Tilburg, en Didier Croonenberghs en René Dinklo, de provinciale overste van de dominicanen in België en Nederland en zijn vicaris voor de Nederlandse broeders. We hebben aan alle auteurs van de bijdragen in deze bundel gevraagd nadrukkelijk in discussie te gaan met de theologie van Borgman. Het is de hoogste tijd voor dat gesprek. Zijn theologie is gericht op de toekomst en die is naar zijn overtuiging in Christus, in de kerk en in de wereld volop begonnen. Hij heeft zijn werk en leven gewijd aan de aanwezigheid van die beloofde toekomst, *In het voetspoor van de Komende*. In dit boek hebben wij die toewijding als opdracht genomen voor ons gesprek met zijn theologie.

12

Wij danken de Nederlandse dominicanen voor hun genereuze steun aan dit project. KokBoekencentrum Uitgevers zijn wij erkentelijk voor de professionaliteit en het enthousiasme waarmee zij dit boek hebben gepubliceerd. We hebben bij de redactie van dit boek onschatbare hulp gehad van collega's en vrienden die wij grote dankbaarheid verschuldigd zijn, in het bijzonder Kim Mendoza en Leo Kenis voor de samenstelling van de bibliografie achterin dit boek, en Annemie Deckers, die met een streng oog de tekstredactie verzorgde. De auteurs danken wij voor hun bereidheid om aspecten van Borgmans theologie te doordenken en te bediscussiëren. De hulp en inzet van allen die bijdroegen maakten dat wij met plezier aan deze bundel hebben gewerkt. De grootste vreugde echter, en we mogen hier voor alle betrokkenen spre-

ken, was de hernieuwde kennismaking met de theologie van Erik. Hij is in de loop der jaren onophoudelijk in gesprek gegaan met de christelijke traditie en de hedendaagse cultuur, en toonde daarbij een onnavolgbare eruditie en getuigende gedrevenheid, waarvan wij allen hebben geleerd en genoten.

STEPHAN VAN ERP

ANTON MILH

5 JULI 2024, FEEST VAN DE H. BONIFATIUS

## OVER DE AUTEURS

*M. Catharina Al* (1976) is dominicanes van de Congregatie van de Heilige Familie (Nijmegen). Ze volgde een opleiding literatuurwetenschappen en rondt op dit moment haar baccalaureaat in de theologie af. Ze is verbonden als gastonderzoeker aan het Titus Brandsma Instituut om het werk van Catharina van Siena te bestuderen en te vertalen. Recent verscheen van haar hand het artikel *Language as a Unifier in Catherine of Siena's Mystic Works*, in: *Studies in Spirituality* 32 (2022-2023) 247-286.

15

*Dorry de Beijer* (1956) is lekendominicaan en theologe. Zij werkte tot aan haar pensioen in 2021 in diverse functies op het gebied van Vrouw-Kerk-Samenleving en als geestelijk verzorger in de ouderenzorg. Momenteel doet ze onderzoek naar inspirerende vrouwen en mannen in de dominicaanse traditie.

*Lieven Boeve* (1966) is gewoon hoogleraar fundamentele theologie aan de Faculteit Theologie en Religiewetenschappen, KU Leuven. Van augustus 2014 tot augustus 2024 was hij directeur-generaal van Katholiek Onderwijs Vlaanderen. Zijn onderzoek situeert zich op het kruispunt van christelijk geloof en actuele cultuur, van theologie en filosofie. Zijn laatste publicaties: *Pas op welke wolf je voedt: Goede verhalen vertellen als basis voor dialoog en samenleven*, in: *Collationes* 53 (2023) 1, 19-33; en *Recontextualising Theology at the University in Europe*, in: Fáinche Ryan/Dirk Ansorge/Josef Quitterer (red.), *Theology and the University* (Londen/New York: Routledge, 2024), 190-205.

*Erik Borgman* (1957) is emeritus hoogleraar theologie van de religie aan de Universiteit van Tilburg. Na zijn studie theologie aan de Katholieke Universiteit Nijmegen werkte hij aan de biografie van Edward Schillebeeckx. In Nijmegen was hij directeur van het Heyendaal Instituut voor theologie en interdisciplinariteit. Hij deed onderzoek naar de bevrijdingstheologie en hield zich de afgelopen jaren voornamelijk bezig met publieke theologie. Zijn laatste boek is *Alle dingen nieuw: Een theologische visie voor de 21ste eeuw. Inleiding en Invocatio* (Utrecht: Kok-Boekencentrum, 2020).

*Jorge E. Castillo Guerra* (1967) is geboren en opgegroeid in Panama. Na twee jaar in Guatemala en El Salvador te hebben gewoond studeerde hij theologie in Chur, Tübingen en Nijmegen. Op deze laatste plek verdedigde hij zijn proefschrift over de bevrijdingseclesiologie van Jon Sobrino. Momenteel is hij universitair docent en onderzoeker aan de Faculteit der Filosofie, Theologie en Religiewetenschappen van de Radboud Universiteit Nijmegen. Zijn onderzoek omvat onderwerpen gerelateerd aan de theologie van de migratie, rooms-katholieke migranten in Nederland en Latijns-Amerikaanse bevrijdingstheologie.

16

*Patrick Chatelion Counet* (1954) is jurist, canonist en exegeet Nieuwe Testament. Hij werkte als kerkrechter voor het officialaat van het aartsbisdom Utrecht, was universitair docent exegese aan de Radbouduniversiteit Nijmegen, bijzonder hoogleraar Bijbel in de Nederlandse Cultuur aan de Universiteit van Amsterdam en secretaris-generaal van de Konferentie Nederlandse Religieuzen. Zijn meest recente publicatie is *Het absurde universum: Hoe wetenschap stukloopt op de ongrijpbare werkelijkheid* (Utrecht: KokBoekencentrum, 2024).

*Hermen van Dorp* (1964) studeerde aan de theologische faculteit van de Universiteit van Amsterdam, met een specialisatie in Zin en Zorg. Werkend als zelfstandige voert hij verschillende opdrachten uit. Zo is hij coördinator/opbouwwerker van het Huis van Dominicus in Utrecht, beleidsmedewerker bij Stichting Actioma (landelijke koepel van katholiek maatschappelijk activeringswerk), kwartiermaker van de Domkerk te Utrecht, en medeorganisator van stedelijke bijeenkomsten in Utrecht zoals de Mantel van Sint Maarten en de Paasjubel. Hij is ook betrokken bij een onderzoek over ziekte en genezing waarin mensen van verschillende levensovertuigingen trachten betekenis te geven aan ziek-zijn.

*Stephan van Erp* (1966) is hoogleraar fundamentele theologie aan de Faculteit Theologie en Religiewetenschappen, KU Leuven, en Professorial Fellow aan het Institute for Religion and Critical Inquiry van de Australian Catholic University. Hij is tevens directeur van het Interfaculty Centre for Catholic Thought aan KU Leuven en van het KUL/Ateneo de Manila Centre for Catholic Theology and Social Justice. Van 2018 tot 2022 bekleedde hij de Edward Schillebeeckx-leerstoel aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Zijn onderzoek betreft de moderne katholieke theologie, in het bijzonder vragen op het grensvlak van geloof en rede, thema's als contemplatie en katholiciteit, en de theologie van Edward Schillebeeckx. Recentelijk publiceerde hij samen met Anton Milh *Mystieke Verlichting: Dominicaanse spiritualiteit in de 17de en 18de eeuw* (Antwerpen: Dominicanen, 2024).

*Joris Geldhof* (1976) is hoogleraar liturgie en sacramententheologie en vice-decaan onderzoek aan de Faculteit Theologie en Religiewetenschappen, KU Leuven. Hij specialiseert zich in de theologie van de liturgie en de eucharistie, met bijzondere aandacht voor de spanning tussen de vigerende cultuur en de christelijke eredienst. Recent publiceerde hij *Monotheism in Christian Liturgy* (Cambridge: Cambridge University Press, 2023).

17

*Anton van Harskamp* (1946) is godsdienstfilosoof. Hij studeerde en werkte in de theologie en in de sociale wetenschap. Hij schreef ooit over katholieke theologie in de negentiende eeuw, protestants fundamentalisme, nieuwe religiositeit, en over secularisering, religie en geweld. Zijn laatste boek is getiteld: *Terreur van God? Een verhandeling over het offer van Abraham en het godsgeloof* (Utrecht: Eburon, 2021).

*Brian Heffernan* (1980) is historicus. Hij is verbonden aan de KU Leuven en UCLouvain, en is een van de redacteurs van *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques (DHGE) - Louvain Dictionary of Church History*. Samen met Stephan van Erp werkt hij aan een biografie van Edward Schillebeeckx (de jaren 1965-2009). Zijn meest recente boek is *Modern Carmelite Nuns and Contemplative Identities: Shaping Spirituality in the Netherlands* (Manchester: Manchester University Press, 2024).



*Leo Kenis* (1953) is emeritus hoogleraar van de Faculteit Theologie en Religiewetenschappen, KU Leuven. Zijn onderzoek is gericht op de kerk- en theologiegeschiedenis van de negentiende en de twintigste eeuw. Recente publicaties: als redacteur, met Marc Lindeijer, *The Survival of the Jesuits in the Low Countries, 1773-1850* (Leuven: Leuven University Press, 2019); met Penelope R. Hall/Marek Rostkowski, *Theological Libraries and Library Associations in Europe: A Festschrift on the Occasion of the 50<sup>th</sup> Anniversary of BETH* (Leiden/Boston: Brill, 2022).

*Anton Lingier* (1989) is vormingsmedewerker voor het bisdom Vlaams-Brabant en doctoraatsonderzoeker aan de KU Leuven. Hij bestudeert de rol van eschatologie in het religieuze leven en apostolaat, met bijzondere aandacht voor de theologie van Erik Borgman.

*Stefan Mangnus* (1975) is dominicaan en werkzaam als docent systematische theologie en pastoraal supervisor aan de Tilburg School of Catholic Theology (Tilburg University). Hij promoveerde in 2022 op een proefschrift getiteld *The Divinity of the Word: Thomas Aquinas Dividing and Reading the Gospel of John* (Leuven: Peeters, 2022). Zijn onderzoeksinteresses liggen voornamelijk op het gebied van triniteitstheologie, pneumatologie en christologie.

18

*Yves De Maeseneer* (1976) is hoofddocent fundamentele theologische ethiek aan de Faculteit Theologie en Religiewetenschappen, KU Leuven. Hij is geboeid door thema's als verbeelding, vergeving, ecologie, migratie, kwetsbaarheid en relationele autonomie. Over Erik Borgman publiceerde hij een kritische reflectie bij diens *Alle dingen nieuw*, in: *Tijdschrift voor Theologie* 60 (2020) 3, 278-284.

*Anton Milh* (1992) is dominicaan en als wetenschappelijk medewerker verbonden aan de onderzoekseenheid Geschiedenis van kerk en theologie van de Faculteit Theologie en Religiewetenschappen, KU Leuven. Hij doceert kerkgeschiedenis aan onder meer het Johannes XXIII-Seminarie en het Hoger Instituut voor Godsdienstwetenschappen, beide te Leuven. In februari 2024 werd hij benoemd tot lid van het Historisch Instituut van de dominicanenorde te Rome.

*Sjoerd Mulder* (1980) is universitair docent systematische theologie aan Tilburg University. Hij houdt zich voornamelijk bezig met vraagstukken rondom kerk, politiek en samenleving. Hij is daarnaast

studierector van het Ariënsinstituut, de priesteropleiding van het aartsbisdom, en schrijft regelmatig voor dagblad *Trouw*. In 2022 publiceerde hij *The Turn to the Church in the Twentieth and Twenty-First Centuries: A Promising Ecclesiology* (Londen: Routledge, 2022).

*Willem Jan Otten* (1951) is schrijver en dichter met een veelzijdig oeuvre van poëzie, proza, toneel en essays. Zijn werk werd meermaals bekroond, zoals met de Constantijn Huygens-prijs (1999), de Libris Literatuurprijs (2005) voor zijn roman *Specht en zoon* en de P.C. Hooftprijs voor beschouwend proza (2014). In 2022 werd zijn boek *Zondagmorgen: Over het missen van God* (Middelburg: Skandalon, 2022) uitgeroepen tot het 'Beste Theologische Boek'. Recent verscheen van zijn hand *Wie zeggen de mensen dat Ik ben* (Middelburg: Skandalon; Antwerpen: Halewijn, 2023).

*Willem Schinkel* (1976) is hoogleraar sociale theorie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Met Rogier van Reekum schreef hij onlangs *Theorie van de kraal: Kapitaal – ras – fascisme* (Amsterdam: Boom, 2019). Hij werkt momenteel onder meer aan een genealogie van het bezittende subject.

*Richard Steenvoorde* (1973) is dominicaan en bijzonder hoogleraar Christelijke Filosofie aan de Erasmus School of Philosophy, Erasmus Universiteit Rotterdam, en verbonden aan de onderzoekseenheid Systematische theologie en religiewetenschap, KU Leuven. Daarnaast is hij pastor voor de internationale studentengemeenschap te Delft. Zijn onderzoeksgebieden betreffen de christelijke filosofie, en de systematische en politieke theologie. Recent verscheen van zijn hand *The Experiment of the Coming Kingdom: A Dominican Political Theology after Agamben*, Louvain Monographs in Theology and Religious Studies 50 (Leuven: Peeters, 2024).

*Rik Torfs* (1956) is kerkjurist, erector van KU Leuven, en gewezen senator. Hij publiceerde o.a. *De kerk is fantastisch* (Utrecht: KokBoeken-centrum, 2020). Zijn meest recente boek is: *Het Vaticaan: Achter de schermen van de kerk* (Tielt: Lannoo, 2024).

*Pim Valkenberg* (1954) is professor emeritus aan de School of Theology and Religious Studies van de Catholic University of America. Hij werkt vooral op het terrein van comparatieve theologie tussen christe-

nen en moslims. Hij is hoofdredacteur van *A Companion to Comparative Theology* in de serie Brill's Companions to Modern Theology (Leiden/Boston: Brill, 2022).

*Lea Verstricht* (1964) is theologe en werkt voor het Centrum voor Christelijk Vormingswerk (CCV) in het bisdom Antwerpen. Op dit moment richt ze haar aandacht op ecologie en de implementatie van de pauselijke encycliek *Laudato Si'* in de kerkgemeenschappen in de stad Antwerpen. Recent verscheen van haar hand *Ecologische kwetsbaarheid in verbondenheid*, in: Wim Vandewiele (red.), *Dubbelzinnige kwetsbaarheid: Spanningsveld tussen bedreiging en verrijking*, De Spectateur 2 (Antwerpen: Halewijn, 2023), 67-83.

*Theo W.A. de Wit* (1953) studeerde theologie en politieke filosofie in Nijmegen. Tot 2020 was hij universitair docent ethiek en sociaal-politieke filosofie aan de Universiteit van Tilburg, en daarnaast van 2009 tot 2019 bijzonder hoogleraar 'Vraagstukken geestelijke verzorging in justitiële inrichtingen'. Vanaf 2013 is hij ook buitengewoon hoogleraar aan de Universiteit van Stellenbosch in Zuid-Afrika. Recentelijk publiceerde hij *Godenstrijd in de liberale democratie: Denken met Carl Schmitt over orde en subversie*, *Annalen van het Thijmgenootschap* 109/3 (Nijmegen: Valkhof Pers, 2021) en redigeerde hij samen met Ad Verbrugge *De liberale democratie onder vuur* (Utrecht: De Nieuwe Wereld, 2023).

## HET SECULIERE EXPERIMENT OPZEGGEN

### *Nicolaas van Cusa als wegwijzer uit de huidige crisis*

Erik Borgman

Wij brildraggers hebben een groot voordeel, want wij kunnen iets wat degenen die geen bril nodig hebben niet kunnen, evenmin als degenen die contactlenzen dragen of zij die hun ogen hebben laten laseren en nu voor altijd scherp zien. Wij kunnen met een simpel gebaar onze bril afzetten zodat wij niet alles scherp zien, maar alleen nog de globale contouren, de hoofdlijnen. Zo kun je ook zeggen dat de niet-specialist dankzij een gebrek aan detailkennis iets kan wat de specialist doorgaans moeilijk valt. De niet-specialisten zien alleen de grove lijn en kunnen zich niet verliezen in allerlei bijzaken, want die kennen zij niet. Inderdaad, geachte lezer, dit is wat het lijkt: een poging om mijn beperkte kennis van het leven en het werk van Nicolaas van Cusa (1401-1464) om te praten tot een paradoxaal voordeel. Nu is het prettige dat je bij de auteur van een boek met als titel *Over de wetende onwetendheid*, met deze redenering – die een gebrek tot een kwaliteit maakt – het gevoel kunt hebben in zijn voetsporen te treden.

21

Ik wil nog een stapje verdergaan in de beeldspraak van de zwakke ogen en deze verbinden met hetgeen in Psalm 69, vers 4 te lezen staat:

Mijn ogen zijn verzwakt  
van het uitzien naar mijn God.

Een beperkt gezichtsvermogen is een genade, voor zover dit het resultaat is van het uitzien naar een mogelijkheid die onbereikbaar leek. Als we naar de grote lijn van zijn denken kijken, dan kunnen wij de vroeg-

\* Deze tekst is een bewerking van de eerste Bursa Cusana Lecture, gehouden te Deventer op 9 februari 2024.

moderne denker Nicolaas van Cusa als bondgenoot zien, als – zoals de ondertitel van mijn tekst luidt – een ‘wegwijzer uit de huidige crisis’. Deze crisis is het resultaat van wat ik aanduid met de term ‘het seculiere experiment’. Voordat ik naar Cusanus ga, sta ik eerst wat langer stil bij het huidige seculiere experiment, bij de cultuur die daar het gevolg van is, en bij de crisis die dit veroorzaakt.

## 1. Het seculiere experiment

*Het seculiere experiment* is de titel van een boek van de Nederlandse socioloog Hans Boutellier dat in 2016 verscheen. Boutellier onderzoekt daarin ‘hoe we van God los gingen samenleven’, zoals de ondertitel van zijn boek zegt, en wat dat impliceerde aan culturele veranderingen.<sup>1</sup> Boutellier is van katholieken huize en herinnert zich de voorspelling van zijn vader, vrij naar Dostojewski, dat als de mensen niet meer in God zouden geloven, het een chaos zou worden. Zijn zoon stelt nu ruim een halve eeuw later vast dat deze voorspelling niet is uitgekomen. In plaats daarvan hebben we volgens Boutellier al doende en zonder het bewust te willen een nieuw soort samenleving en een nieuwe cultuur uitgevonden. Hij noemt die ‘improvisatiesamenleving’ of ook wel ‘pragmacratie’. De term ‘pragmacratie’ wil concreet zeggen dat wanneer er zich een probleem voordoet, of het nu is in ons persoonlijke of in ons collectieve leven, wij niet zoeken naar het beste antwoord. Dat deden vorige samenlevingen wel, maar wij zouden helemaal niet meer weten hoe wij zouden kunnen uitmaken wat het beste antwoord is. In plaats daarvan zoeken wij naar een werkbare, dat wil zeggen een voor alle betrokkenen aanvaardbare oplossing voor het betreffende probleem. Pragmatisch, dus. Het pragmatisme regeert. Pragmacratie. Het gevolg is dat ons leven één lange onderhandeling is geworden en dat onze samenleving aan elkaar hangt van de onderhandeling. Daarom vinden wij het bedreigend als bepaalde dingen niet onderhandelbaar zijn voor groepen mensen, terwijl dat voor eerdere generaties gold als teken van standvastigheid.

Hans Boutellier maakt heel duidelijk dat onze samenleving niet langer een samenhangend geheel is gebaseerd op een gemeenschappelijke visie op het goede en het ware. Wij hebben als het erop aankomt als gedeelde inzet alleen de voortgang van de samenleving zelf als gemeen-

---

1 Hans Boutellier, *Het seculiere experiment: Hoe we van God los gingen samenleven* (Amsterdam: Boom, 2016).

schappelijk belang en het ten koste van alles voorkomen dat de samenleving uit elkaar valt. Hierbij strijden wij met elkaar om wie gehoord en gezien wordt en experimenteren met wat mogelijk is.<sup>2</sup> Maar ondanks deze grondige secularisatie – we geloven niet alleen niet langer in God, maar evenmin in iets anders dat wij beschouwen als onvoorwaardelijk heilig en waarvan wij menen dat ook anderen het als heilig zouden moeten zien omdat het heilig *is* – is de door zijn vader gevreesde chaos van misdaad en willekeur uitgebleven, aldus Boutellier. Zelf ben ik van mening dat je wel heel erg in de pragmacratie moet geloven om te kunnen volhouden dat de samenleving geen zootje is geworden. Ook in 2016 stond de geloofwaardigheid van de pragmacratie al fundamenteel onder druk, uiteindelijk vooral vanwege het taai onvermogen de klimaatcrisis aan te pakken. Ook toen was er al een toenemende polarisatie die zich nu net niet pragmatisch laat oplossen. We werden toen ook al geconfronteerd met een snel in omvang toenemende epidemie van burn-out bij jonge mensen. Als dit samen met de dingen waarop wij in de tussentijd ook nog gestoten zijn – van een alle sectoren omvattend personeelstekort tot een groeiende woningnood, van een vastgelopen vluchtelingenopvang tot een vastgelopen jeugdzorg, van de crisis in de afhandeling van de aardbevingsschade in Groningen tot de toeslagenaffaire – als dit alles bij elkaar nog geen zootje is, wanneer is het dat dan wel?

23

De pragmacratie zorgt er bovendien voor dat zich steeds nieuwe problemen in een steeds hoger tempo aandienen. Het zoeken naar oplossingen voor deze problemen wordt een steeds strakker keurslijf. Overal valt te horen dat als we dit of dat niet onbeheersbaar willen laten worden, we grote haast zullen moeten maken met het aanpakken van het probleem. Het is alsof wij met al onze luxe en overvloed eeuwig zijn opgesloten in een niet-afhoudende strijd om te kunnen bestaan. Dit zonder uitzicht op het moment, dat zo ontroerend verwoord wordt in Psalm 81 (6-7):

Onvermoede woorden hoor ik zeggen:

“Ik nam de last van je schouder,  
je hand raakte geen draagkorf meer aan.”

Sterker nog, onze draagkorven worden steeds voller en onze last steeds zwaarder. Als iedereen gelooft dat geluk afhangt van je vermogen het

---

2 Deze ontwikkeling beschreef Boutellier al in *De improvisatiemaatschappij: Over de sociale ordening van een onbegrensde wereld* (Amsterdam: Boom, 2010).

leven effectief te sturen, maar als tegelijkertijd steeds meer mensen steeds vaker de ervaring opdoen dat dit ze op geen stukken na lukt, dan ligt een diep gevoel van onzekerheid en overbodigheid op de loer. Een samenleving die velen het gevoel geeft dat ze er net zo goed niet zouden kunnen zijn en dat niemand naar ze uitkijkt en voor ze opkomt – als dat geen zootje is, wat dan wel!?

Het seculiere experiment dat wij volgens mij zouden moeten opzeggen valt dus niet samen met wat de Canadese filosoof Charles Taylor heeft aangeduid als onze *Secular Age*.<sup>3</sup> Het probleem is niet de mogelijkheid zonder religieuze belijdenis en expliciete religieuze praktijk te leven. Het probleem is het uitbannen van alles wat absoluut is, dat boven ons staat en om onderwerping vraagt in plaats van onderhandeling, dat geeft in plaats van te moeten worden veroverd en verslagen. Niet de secularisatie moeten wij opzeggen, maar het seculiere experiment in deze zin.

## 2. Weten en niet-weten

24

Bij het zoeken naar het antwoord op de vraag naar het hoe en waarom van het opzeggen van het seculiere experiment, ga ik te rade bij Cusanus' *De docta ignorantia* (Over de wetende onwetendheid), al is dat om meerdere redenen niet zo vanzelfsprekend.<sup>4</sup> Ten eerste omdat Cusanus' werk niet bepaald gemakkelijk toegankelijk is. Want wat betekent het nu precies wanneer Cusanus in *De docta ignorantia* zegt dat de menselijke geest altijd onwetend zal blijven over de absolute waarheid, maar dat het bewustzijn van deze onwetendheid de basis vormt van het verkrijgen van ware wijsheid? De kennis van de eigen onwetendheid is de grondslag van de ware kennis: dat is de grondstelling van Cusanus' *docta ignorantia*. Heeft dat enige betekenis buiten de studeerkamer van mensen als ik, die zich voor hun plezier met dergelijke paradoxale ideeën bezighouden? Ik denk van wel.

Om dat duidelijk te maken sta ik eerst stil bij het gebruikelijke idee dat Cusanus in zijn denken weliswaar op weg was naar een moderne visie op het bestaan en het bestaande, maar daarbij als het ware halverwege – of misschien op twee derde – is blijven steken. Zo stelt de Duitse fi-

---

3 Charles Taylor, *A Secular Age* (Cambridge, MA/Londen: The Belknap Press of Harvard University Press, 2007).

4 Cusanus, *Over de wetende onwetendheid* (Eindhoven: Damon, 2023).

losoof en ideeënhistoricus Hans Blumenberg (1920-1996) in zijn bekendste werk, *Die Legitimität der Neuzeit*, dat Cusanus nog niet in staat is de in zichzelf geslotenheid van de wereld te denken die het mogelijk maakt de wereld te ontsluiten als een systeem van wetmatige relaties tussen natuurlijke entiteiten en krachten, zoals in zijn visie de moderne wetenschappen doen.<sup>5</sup> Cusanus wordt door Blumenberg met name bekritiseerd vanwege het feit dat hij zou vasthouden aan de middeleeuwse participatiegedachte. Dit idee van participatie komt erop neer dat het eindige alleen kan bestaan omdat het deel heeft aan het oneindige. Dit oneindige is voor Cusanus, net als voor de scholastici van de hoge middeleeuwen, God. Hiermee is de natuurlijke orde dus open naar en afhankelijk van het bovennatuurlijke, terwijl het kenmerk bij uitstek van het moderne wereldbeeld is dat het eindige juist wel op zichzelf bestaat. Alles wat is, is zelfstandig, bestaan betekent zelfstandigheid. Cusanus is daarom dus volgens Blumenberg nog niet modern.

Hij ziet daarmee echter over het hoofd dat Cusanus zo een probleem oplost dat de moderniteit altijd parten heeft gespeeld en nog speelt: het probleem van het perspectief. Blumenberg hecht veel belang aan de uitvinding van de telescoop. De telescoop staat voor hem voor de mogelijkheid oneindig ver in het oneindige heelal te kijken, dat op deze manier geen mysterie meer verbergt. Niet alles wordt geweten, maar alles kan in principe worden geweten, geanalyseerd en gezien, als je maar een telescoop hebt die goed genoeg is om eindeloos scherp eindeloos ver te zien. Dat is de vooronderstelling van de moderniteit: er is geen principiële niet-kennis, er is alleen nog-niet-kennis. Cusanus maakt echter duidelijk dat deze moderne visie op het kennen van de wereld een principiële aspect overslaat; of meer nog: een principiële aspect ontkent, negeert, wegmoffelt. Dit genegeerde aspect is dat wij niet alleen een relatie hebben met wat wij zien, maar dat hetgeen wij zien ook een relatie heeft met ons. Wij zouden niets kunnen zien als het andere zich niet zou laten zien, zich niet voor ons zichtbaar maakt. Deze relatie nu van het andere met ons kunnen wij vanuit ons eigen perspectief niet kennen en dat is wat de moderne visie op het menselijk kennen negeert. Wij kennen de effecten op ons, maar van binnenuit valt de relatie van het andere met ons alleen te kennen vanuit het perspectief van de ander – dat per definitie niet ons perspectief is.

---

5 Hans Blumenberg, *Die Legitimität der Neuzeit* (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1996, oorspr. 1966).



Het denken van Erik Borgman speelt een prominente rol in kerk en theologie in de Lage Landen. In zijn theologie heeft hij oog voor lijden en hoop als tekens van Gods toekomst. Hij heeft zijn leven en werk gewijd aan het zichtbaar maken van die toekomst, in kerk, cultuur en wetenschap. Deze bundel, *In het voetspoor van de Komende*, bestaat uit drie delen die voor het verstaan van zijn theologie van fundamenteel belang zijn: I. Over de aard van de theologie; II. Over de publieke rol van kerk en theologie; en III. Over dominicaans leven. Alle auteurs gaan in hun bijdragen nadrukkelijk in gesprek met Borgmans theologie.

**'De publicaties van Borgman ademen een voluit katholieke geest. Juist in deze boeiende maar ook verwarrende tijd hebben wij theologen nodig die willen theologiseren vanuit een stevige basis in de Heilige Schrift en de kerkelijke tradities maar ook met een open blik voor wat Gods Geest bewerkt in de actuele wereld.'**

– Bisschop Gerard de Korte

*Stephan van Erp* (1966) is lekendominicaan en hoogleraar systematische theologie aan KU Leuven en de Australian Catholic University.

*Anton Milb* (1992) is dominicaan en kerkhistoricus, en als wetenschappelijk medewerker verbonden aan KU Leuven.



KokBoekencentrum.nl  
UITGEVERS | UTRECHT